

w Trieście. Studium to pod wymownym tytułem *Laicità dello Stato e separatismo nella Russia di Putin* (s. 137-286) ukazuje bardzo skomplikowaną sytuację Kościoła katolickiego w Rosji. Zawiera ono omówienie cennych materiałów historycznych, prawnych oraz statystycznych. Jest opracowaniem nieco odmiennym w swej metodzie od pozostałych. Większy nacisk został położony na sytuację społeczno-polityczną oraz praktyczne znaczenie obowiązujących unormowań z zakresu prawa wyznaniowego.

Cześć druga pracy (s. 287-721) obejmuje materiały zebrane przez Rosellę Bottoni, doktorantkę na Wydziale Nauk Politycznych „Cesare Alfieri” na Uniwersytecie we Florencji. W porządku alfabetycznym zebrano normy konstytucyjne, ustawy zwykłe, dekrety i inne akty prawne, odnoszące się do wolności religijnej i sytuacji prawnej związków wyznaniowych w poszczególnych państwach postkomunistycznych. Uwzględnione zostały również normy konkordatów zawartych ze Stolicą Apostolską oraz umów zawieranych przez rządy z konferencjami krajowych episkopatów. W przypadku Chorwacji podano też statuty Konferencji Episkopatu. Zbiór tych przepisów, chociaż obszerny, nie jest jednak kompletny. Uwzględniona dokumentacja, z podaniem odnośników do stron „web”, niewątpliwie ułatwi badaczom pogłębione studia nad problematyką podjętą w opracowaniu.

Omawiana praca jest niezmiernie cennym przyczynkiem do studiów nad wolnością religijną i procesem demokratyzacji realizowanym w krajach, będących przez kilka powojennych dziesięcioleci pod rządami totalitaryzmu komunistycznego. Pełna jednak ocena tych zjawisk będzie możliwa po upływie dłuższego czasu. W wielu państwach tego kręgu proces normalizacji sytuacji prawnej związków wyznaniowych nadal trudno uważać za zakończony.

Henryk Misztal

Javier Larena Beldarrain, *La libertad religiosa y su protección en el derecho español*, ed. Dykinson, Madrid 2003, ss. 227.

W literaturze hiszpańskiej, w przeciwieństwie do polskiej, znajdujemy wiele opracowań naukowych poświęconych prawu wyznaniowemu w ogól-

ności czy też poszczególnym zagadnieniom. Są to zarówno prace teoretyczne, jak też publikacje orzecznictwa trybunałów i sądów oraz komentarzy do nich. Z tych ostatnich warto odnotować pozycję *Los Principios del derecho eclesiástico en las sentencias del Tribunal Constitucional (Zasady prawa wyznaniowego w orzeczeniach Trybunału Konstytucyjnego)* oraz *El Estado frente a la libertad de religión: jurisprudencia constitucional española y del Tribunal Europeo de Derechos Humanos (Państwo wobec wolności religii: hiszpańskie orzecznictwo konstytucyjne i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka)* (2003), której recenzja znajduje się w ósmym numerze „Studiów z Prawa Wyznaniowego”. Grupę pierwszą wzbogaciła publikacja J. L. Beldarraina, doktora prawa i wykładowcy prawa wyznaniowego w Universidad de Deusto.

Na strukturę książki *Wolność religijna i jej ochrona w prawie hiszpańskim* składają się dwie części. Pierwsza, *El derecho fundamental de libertad religiosa (Fundamentalne prawo wolności religijnej)*, jest wprowadzeniem w problematykę. W jej sekcji pierwszej (s. 5-70), *Antecedentes y regulación actual en el ordenamiento español (Poprzednie i obowiązujące regulacje w prawie hiszpańskim)*, autor ukazał najpierw ewolucję problematyki od starożytności aż do naszych dni, wskazując na zawłaszczanie tego fundamentalnego prawa do wolności religijnej i konflikty na płaszczyźnie społecznej i instytucjonalnej, od czasów imperium rzymskiego i edyktu mediolańskiego po dokumenty ONZ i KBWE. Zagadnienia zostały podane w porządku chronologicznym, bez własnego komentarza, ale taki układ stanowi dobry przewodnik po istniejącej już literaturze hiszpańskojęzycznej. W podobny sposób Beldarrain ukazał ewolucję poglądów na wolność religijną w Kościele katolickim, od idei dualizmu władz – świeckiej i duchownej – papieża Gelazego I (492-496) po naukę Soboru Watykańskiego II. Referując sytuację aktualną, wskazał, że pontyfikaty Pawła VI i Jana Pawła II były pod silnym wpływem *Pacem in terris* Jana XXIII i myśli soborowej. Podkreślił wkład papieża Pawła VI w regulowanie stosunków państwowo-kościelnych na drodze umów (konkordatów) oraz akcentowanie praw człowieka na forum ONZ. Jana Pawła II uznał za kontynuatora tych dzieł, podkreślającego uniwersalizm praw człowieka, w tym wolności religijnej, oraz elementy jednoczące w jądrze każdej religii. Na drugim biegunie znajduje się współczesny ateizm, w którym za wolność religijną uznaje się prawo do negocjowania lub pozytywnego odpowiadania na fenomen religijny, a nie jako wolność do wyznawania i praktykowania swych przekonań w życiu codziennym.

Ponad połowę objętości tej sekcji zajmuje problematyka ujęta z punktu widzenia historii konstytucji hiszpańskich, czyli od zasady konfesyjności państwa po zasadę wolności religijnej zapisaną w konstytucji z 1978 r., na którą silny wpływ miał konstytucjonalizm europejski, zwłaszcza niemiecki, oraz istniejące już dokumenty międzynarodowe o prawach człowieka.

Podstawowy jest art. 10, w którym „Gwarantuje się wolność ideologiczną, religijną i kultu jednostkom oraz wspólnotom bez większych ograniczeń w manifestowaniu, niż jest to konieczne dla zachowania porządku publicznego chronionego prawem” (§ 1). Wolność religijną gwarantuje się w art. 16, wskazując, że państwo zachowuje postawę neutralną wobec wierzeń (§ 3), a jedynym jego zadaniem w tej materii jest gwarantować wolne ich praktykowanie poprzez kult prywatny i publiczny (§ 1). Autor podkreśla, że zarzut braku wyliczenia uprawnienia do nauczania religii i prozelityzmu osłabia to, iż takie działania są gwarantowane w konstytucji w art. 20-22, gdy mowa o wolności słowa, komunikowania się, o zgromadzeniach i stowarzyszaniu się. W § 2 art. 16. stanowi się, że nikt nie może być zobowiązany do deklarowania swojej ideologii, religii lub wierzeń. Jedynym ograniczeniem korzystania z wolności religijnej jest porządek publiczny. W przeciwieństwie do poprzednich paragrafów autor nie zastosował kryterium chronologicznego ani jednoznacznie przedmiotowego jako wiodącego, stąd faktycznie źródła materialne i formalne zostały przemieszane, co utrudnia śledzenie jego myśli.

Ostatnią partię pierwszej sekcji Beldarrain poświęca ustawie o wolności religijnej z 5 lipca 1980 r., w której rozwinięto dyspozycje art. 16 konstytucji; stanowi ona minimum prawne wspólne dla wszystkich wyznań. Refleksję tę poprzedził informacją o stanie prawnym poprzedzającym, czyli o ustawie z 1967 r., co z kolei skutkuje niezgodnością treści paragrafu z jego tytułem.

W sekcji drugiej części pierwszej (s. 71-107) zawarte są analizy prawa do wolności religijnej w Hiszpanii. Autor najpierw dokonał prezentacji poglądów wielu autorów na wolność religijną, wolność ideologiczną i wolność kultu, po czym przedstawił koncepcje i opinie tychże na wolność religijną w prawie Hiszpanii, bazujące na wspomnianym art. 16 konstytucji oraz art. 2-3 ustawy 5/1980, mimo że tytuł § 1.2 sformułował w liczbie pojedynczej – „koncepcja”. Wyraźnie brakuje tutaj stanowiska autora. Takiego nie zabrakło w ostatnim akapicie § 2 (*Fundament prawa do wolności religijnej*). Łatwiej je było sformułować, bo przeważająca jest opinia, że jest nim godność osoby. Nie traktuje się natury tego prawa jako

politycznego, z którego ochrony korzystają tylko grupy chronione przez różne systemy prawne. Uznana i chroniona wolność religijną posiada każda jednostka – obywatel, cudzoziemiec, bezpaństwowiec. Wolność religijna jest prawem macierzystym, ale też konstytucyjnym, tam formułowanym i gwarantowanym.

Treść prawa do wolności religijnej autor przedstawił w § 4 drugiej sekcji. Podstawą ich wyliczenia była ustawa z 5 lipca 1980 r. Autor nie podjął się usystematyzowanego ujęcia, choćby nietaksatywnego, lecz referuje klasyfikacje kilku innych autorów. W uprawnieniach indywidualnych przedstawiono: wolność religijną osobową (postawa negatywna lub pozytywna wobec fenomenu religijnego), wolność kultu i posługi religijnej (obchodzenie świąt, celebrowanie małżeństw wyznaniowych, godny pochówek wyznaniowy, tylko zgodnie z własnymi przekonaniem religijnymi), wolność informacji i nauczania religijnego, zgromadzeń, manifestacji, stowarzyszania się. W odniesieniu do wspólnot wyznaniowych wskazano następujące prawa: ustanawianie miejsc kultu lub spotkań religijnych; powoływanie i formowanie ministrów kultu; obrona i propagowanie wiary; posiadanie relacji z własnymi lub innymi organizacjami religijnymi na terytorium państwa i poza granicami.

Zgodnie z art. 16 konstytucji (§ 1) podmiotem aktywnym wolności religijnej są zarówno jednostki, jak też wspólnoty; te ostatnie jako osoby prawne, których cel specyficzny jest religijny. Uznawanie wyznań religijnych ma swój fundament w prawie wolności religijnej, a nie w pozytywnym dowartościowaniu fenomenu religijnego. Grupy zasługują na ochronę, jeśli są wyrazem woli jednostek, w których zawiera się korzeń każdego z uprawnień. Można więc powiedzieć, że pierwotnym podmiotem wolności religijnej są tylko jednostki, a nie związki wyznaniowe. Cytowany prof. Ibán stwierdza, że Kościół katolicki musi mieć wolność działania w Hiszpanii, ale nie dlatego, że tak głosi Kościół, ale dlatego, że znacząca liczba „Hiszpanów” stanowi jego część. Wskazuje też na art. 9.2 konstytucji, w którym gwarantuje się, że grupy wraz z jednostkami są podmiotem wolności i równości. Ponieważ obydwa prawa są jednostkowe, można mówić o prawach wspólnotowych, jeśli grupy te tworzą jednostki.

Oczywiście w korzystaniu z uprawnień występują ograniczenia. Jak podkreślono w sentencji Trybunału Konstytucyjnego z 29 stycznia 1982 r. (2/1982): „nie istnieją prawa nieograniczone”. Konstytucja z 1978 r. w art. 16 gwarantuje wolność religijną „bez innych ograniczeń w jej przejawach,

niż jest to konieczne dla celów zachowania porządku publicznego, chronionego ustawą”; podobny zapis znajduje się w art. 3.1 ustawy 5/1980. Chodzi o ograniczenia w manifestowaniu przekonań religijnych, a nie o wolność wewnętrzną. Motywem tego ograniczenia jest porządek publiczny. Autor wskazuje na następujące jego elementy: prawa innych, bezpieczeństwo, zdrowie, moralność publiczna.

Ochrona prawa do wolności religijnej w prawie hiszpańskim stanowi treść drugiej części (s. 109-205), złożonej z trzech sekcji. W pierwszej – gwarancje instytucjonalne, sądowe i pozasądowe – autor wychodzi od stwierdzenia B. Monserrat, że wolności znaczą tyle, ile ważą ich gwarancje. W Hiszpanii są one konstytucyjne. Różne są poziomy ochrony tych praw. Najsilniejszą mają prawa zawarte w sekcji 1, rozdział 2, tyt. 1, a ich praktyczna ochrona ma być zawarta w ustawach (art. 53.1 konstytucji), przy czym taka ustawa musi szanować treść zasadniczą uprawnienia, wolności. Konstytucja wprost jej nie określa, do tego uprawniony jest w konkretnym przypadku Trybunał Konstytucyjny, według kompetencji interpretacji tekstu ustawy zasadniczej. Trybunał wydał już orzeczenia związane z art. 16 konstytucji, w związku ze stosowaniem ustawy o wolności religijnej. Na podstawie tej ustawy stwierdzić można, że gwarantowane *contenido esencial* wolności religijnej stanowią: wyznawanie lub nie przekonań religijnych, swobodne ich przyjmowanie lub porzucanie; praktykowanie aktów kultu, wspomnień, świętowanie, celebrowanie małżeństw w formie wyznaniowej, godny pogrzeb według posiadanej wiary; otrzymywanie i pobieranie nauki religii; stowarzyszanie się i gromadzenie w celach religijnych; ustanawianie miejsc kultu, formowanie i desygnowanie ministrów; utrzymywanie kontaktów ze współwyznawcami i ich grupami z kraju i spoza jego granic.

Zgodnie z art. 53.2 konstytucji każdy obywatel ma prawo domagać się ochrony wolności i praw zawartych w art. 14 – w sądach różnych instancji, aż po Trybunał Konstytucyjny – w sprawach sprzeciwu sumienia uznanego w art. 30. Zatem każdy może odnieść się do sądu, by dochodzić swych praw, jeśli te są naruszane. Ochronę zwyczajną reguluje ustawa o ochronie sądowej praw osoby z 1978 r. (62/1978), natomiast postępowanie specjalne dla ochrony praw podstawowych ustawa 29/1998 z 13 lipca 1998 r. Wyczerpanie drogi w tych instancjach upoważnia do wniesienia sprawy do Trybunału.

Hiszpania jest również włączona w system ochrony międzynarodowej. Europejską Konwencję Praw Człowieka ratyfikowała 26 września 1979 r.,

a jej Protokół 11 dnia 26 listopada 1996 r.; 18 listopada 1985 r. poddała się kompetencji Komisji Praw Człowieka, a 10 października 1990 r. Europejskiego Trybunału Praw Człowieka także w sprawach dotyczących ochrony wolności religijnej (art. 9). Autor przytacza kilka rozstrzygnięć Europejskiego Trybunału z tego zakresu, ale żadnego dotyczącego Hiszpanii. Dziwne, że pomija choćby opracowanie o wpływie rozstrzygnięć tej instancji na orzecznictwo w Hiszpanii.

Ostatni paragraf tej sekcji zawiera opis gwarancji pozasądowych instytucji Rzecznika Praw Obywatelskich, mającej swe umocowanie w art. 54 konstytucji. Jego kompetencje określa ustawa 3/1981 z 6 kwietnia 1981 r. Każdego roku RPO przedkłada Korteżom Generalnym informację o przestrzeganiu praw człowieka, w tym wolności religijnej. Znalazły się one m.in. w informacji z 1983 r. (prawo sprzeciwu sumienia), z 1991 r. (o sprawie obowiązkowego uczestnictwa zawodowych sił zbrojnych w uroczystych aktach religijnych), z 1992 r. (o gwarancjach dobrowolnego uczestnictwa żołnierzy zawodowych i z poboru w aktach religijnych), z 1994 r. (o problemach w stosowaniu tychże regulaminów).

Drugą dziedziną występowania kontrowersji były sprawy związane z wolnością niemanifestowania publicznie swych przekonań w szpitalach, zakładach opieki, gdzie personel pytał o wyznanie religijne z intencją zapewnienia posług właściwego duchownego (1984, 1992). Po tych interwencjach zrezygnowano ze stawiania takiego pytania, przyjmowano zaś oświadczenia pozytywne, jeśli takie pacjent złożył. Skarżącymi się byli także muzulmanie z powodu odrzucenia zdjęcia kobiety w nakryciu głowy do dokumentu tożsamości (1988, 1992, 1997); ostatecznie zgodzono się na takie, o ile nakrycia i okrycia nie uniemożliwiają identyfikacji twarzy.

Doroczne informacje zawierały też skargi dotyczące edukacji religijnej i ochrony nauczycieli religii przedstawiane z powodu naruszenia konstytucyjnej zasady równości oraz umów (1995, 1996) czy nauczania alternatywnego wobec religii (1997).

Sekcja druga (s. 159-185) dotyczy ochrony karnej wolności religijnej. Aż 40 procent jej objętości autor poświęcił perspektywie historycznej; po niej przedstawił regulację zawartą w ustawie 10/1995 z 29 listopada 1995 r. Materia będąca przedmiotem studium zawarta jest w jej księdze II, tyt. XXI (*Delitos contra la Constitución*), rozdz. IV (*De los delitos relativos al ejercicio de los derechos fundamentales y libertades públicas y al deber de cumplimiento de la prestación social sustitutoria*). W jego sekcji pierwszej reguluje się kwestie podstawowe: przestępstwa popełnione w związku

z korzystaniem z praw podstawowych i wolności publicznych gwarantowanych konstytucyjnie (art. 510-512), w sekcji II zaś (*De los delitos contra la libertad de conciencia, los sentimientos religiosos y el respeto a los difuntos*) przestępstwa przeciwko wolności sumienia, uczuciom religijnym oraz szacunku dla zmarłych (art. 522-526). Czytelnik musi pamiętać o obszernej, bo dotyczącej 170 artykułów, nowelizacji prezentowanej części kodeksu karnego, wprowadzonej ustawą 15/2003 z 25 listopada 2003 r., jak też o tym, że kwestii wolności religijnej dotyczą (nie tylko pośrednio) inne przepisy kodeksu, np. 22, 26, 197, 208, 402, które autor opracowania pominął.

W sekcji trzeciej części drugiej przedstawiono ochronę administracyjną wolności religijnej w zakresie korzystania z prawa do zgromadzeń (konstytucja, art. 21; ustawa 9/1983 z 15 lipca 1983 r. o zgromadzeniach), do informacji (konstytucja, art. 20), do świętowania (ustawa o wolności religijnej, art. 2, dekret królewski 1/1995 oraz umowy z protestantami, żydami i muzułmanami z 1992 r.), posiadania cmentarzy, miejsc kultu i budynków sakralnych. Autor tylko odnotował tak dyskutowane ostatnio kwestie używania znaków religijnych w miejscach publicznych i uboju rytualnego. Specjalnie natomiast potraktował wolność religijną w prawie pracy, ale z wyjątkiem art. 1 Konwencji 111 MOP nie uwzględnił regulacji międzynarodowych.

Przedstawiona publikacja nie wnosi nowych elementów do rozważań nad kwestiami doktrynalnymi, ale może być dobrym kompendium dla poznawania problematyki ochrony wolności religijnej w porządku prawnym Hiszpanii, jak też służyć studiom porównawczym w zakresie podanym w temacie rozprawy, pod warunkiem że uwzględni się krytyczne uwagi zawarte wyżej.

Wiesław Bar